

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ записки

Том 57

Політичні
науки

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»

2006

*Висловлюємо подяку Міжнародному благодійному фонду
відродження Києво-Могилянської академії
за фінансову підтримку видання «Наукових записок НаУКМА»*

До збірника вміщено статті з теорії і методології політичної науки та аналізу політичних процесів. Головними ідеями, що об'єднують матеріали збірки, є обґрунтування необхідності «семантичної революції» політичної науки та з'ясування шляхів і закономірностей демократизації суспільства.

Редколегія «Наукових записок НаУКМА»:

*Брюховецький В. С., д-р філол. наук – відповідальний редактор (НаУКМА)
Моренець В. П., д-р філол. наук – заступник відповідального редактора (НаУКМА)
Горський В. С., д-р філос. наук – голова редколегії випуску «Філософія та релігієзнавство» (НаУКМА)
Бажал Ю. М., д-р екон. наук – голова редколегії випуску «Економічні науки» (НаУКМА)
Щербак В. О., д-р істор. наук – голова редколегії випуску «Історичні науки» (НаУКМА)
Собуцький М. А., д-р філол. наук – голова редколегії випуску «Теорія та історія культури» (НаУКМА)
Рябов С. Г., д-р філос. наук – голова редколегії випуску «Політичні науки» (НаУКМА)
Козюбра М. І., д-р юрид. наук – голова редколегії випуску «Юридичні науки» (НаУКМА)
Глибовець М. М., канд. фіз.-мат. наук – голова редколегії випуску «Комп'ютерні науки» (НаУКМА)
Замостьян В. П., д-р мед. наук – голова редколегії випуску «Біологія та екологія» (НаУКМА)
Голод П. І., канд. фіз.-мат. наук – голова редколегії випуску «Фізико-математичні науки» (НаУКМА)
Яковенко Н. М., д-р іст. наук – голова редколегії випуску «Київська Академія» (НаУКМА)
Гірник А. М., канд. філос. наук – голова редколегії випуску «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота» (НаУКМА)
Оссовський В. Л., д-р філос. наук – голова редколегії випуску «Соціологічні науки» (НаУКМА)
Квіт С. М., д-р філол. наук (НаУКМА)
Терновська Т. К., д-р біол. наук (НаУКМА)
Мечова Л. Є. – відповідальний секретар (НаУКМА)*

Редколегія тематичного випуску «ПОЛІТИЧНІ НАУКИ»:

*Рябов С. Г., д-р філос. наук – голова редколегії (НаУКМА)
Гарань О. В., д-р істор. наук
Головатий М. Ф., д-р політ. наук (Міжрегіональна академія управління персоналом)
Картунов О. В., д-р політ. наук (Університет економіки та права «Крок»)
Кисельов С. О., канд. філос. наук (НаУКМА)
Якушик В. М., д-р політ. наук (НаУКМА)
Чабанна М. В., канд. політ. наук, відповідальний секретар (НаУКМА)*

Рецензенти:

*Гарань О. В., д-р істор. наук
Кресіна І. О., д-р політ. наук (Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Упорядник тому

Рябов С.Г., д-р філос. наук

*Затверджено до друку Вченою радою НаУКМА
Протокол № 17(8) від 1 червня 2006 р.*

Державний архів Рівненської області.– Ф. Р – 30, оп. 2, спр. 16.

22. Стахів С. Похідні групи ОУН на Східну Україну в 1941–1943 роках // Національно-визвольна боротьба

20–50-х років в Україні: Збірник матеріалів Першої наукової конференції.– Львів, 25–26 червня 1991 р.– Київ, Львів, 1993.

Rybak A.I.

ATTITUDE TOWARD DEMOCRACY IN THE POLITICAL MIND OF OUN 1940–1950TH

The looks of author are reflected on one of the most debatable and scantily explored questions – attitude of figures of Organization of the Ukrainian nationalists toward the problems of democracy as political mode of the independent state. In particular, the post-war is analyzed «democratic nationalism» of OUN in comparison with ruling to Second world war by «natiocratical» conceptions of co-operation of power with society.

УДК 323.27(477)+32.001

Єремєєв О. С.

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ВЛАДИ І СВОБОДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: «ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ» – ДО ТА ПІСЛЯ

Статтю присвячено аналізу трансформації відносин між державою та громадянським суспільством в Україні у зв'язку з подіями листопада-грудня 2004 р., здійсненого з ліберальних позицій розуміння політики та із застосуванням синергетичного методологічного підходу.

Питання відносин суверенної влади та свободи індивіда у суспільстві, вираженням яких є відносини «держава – громадянське суспільство», актуалізувалося в сучасній Україні після «помаранчевої революції», учасники якої прагнули змінити характер цих відносин.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на підставі ліберального погляду на сутність політичного суспільства з'ясувати характер співвідношення між державою та громадянським суспільством, дати відповідь на питання, чи мають такі відносини неодмінно змінитися в Україні після подій листопада-грудня 2004 р. Методологічним підґрунтям дослідження є синергетична теорія, що пояснює закономірності еволюції складних динамічних самоорганізованих систем, до яких належить і суспільство.

Суспільство – це велика самовідтворювана група індивідів, які проживають на певній ви-

значеній території, мають спільну культуру, традиції, інституції, що охоплюють усі сфери міжлюдських взаємин – від приватного життя й добровільної горизонтальної взаємодії до діяльності, здійснення якої потребує зовнішнього організуючого начала, примушення [13]. Отже, суспільство є системою, що поєднує елементи влади та свободи.

Згідно з ліберальним вченням політичне суспільство, яке є найвищою формою міжлюдської спільності, постає внаслідок самоорганізації – суспільного договору, відповідно до якого індивіди відмовляються від частки своєї природної свободи та висловлюють добровільну згоду на встановлення політичної влади й загальнообов'язкових для всіх законів, що мають захищати невід'ємні права кожного індивіда [4:180]. У політичному суспільстві місце природної свободи заступає громадянська свобода, яка полягає в

тому, що людина не підкорюється жодному позитивному закону, крім прийнятого легітимним законодавчим органом, вона здатна діяти на власний розсуд, є захищеною від будь-якої сваволі (іншого індивіда, колективу чи ж державної влади).

Згідно з ліберальною політичною теорією найвищою цінністю у суспільстві є індивід, який від народження наділений такими невід'ємними правами та свободами, як право на життя та безпеку, на вільну самореалізацію, свободу від свавільного втручання в особисте життя та вибір шляхів саморозвитку. На думку ліберальних мислителів, зокрема Дж. Ст. Міля, вільний, певною мірою спонтанний індивідуальний саморозвиток є джерелом суспільного поступу, адже розвиток індивідуальних здібностей формує унікальний особистий характер та урізноманітнює суспільне життя [5: 67–68]. Звідси, відповідно до ліберальної теорії, зміна поведінки одного з елементів суспільної системи на мікрорівні може призвести до зміни функціонування системи загалом, вивести її на принципово новий рівень розвитку. Головною ж умовою такого поступу є свобода індивіда.

Окрім приватної сфери, простором реалізації свободи індивіда є громадянське суспільство – царина добровільної міжлюдської взаємодії, заснована на взаємодовірі, пов'язана з реалізацією спільних цілей, інтересів, цінностей [12]. Головними рисами цієї сфери міжлюдських взаємин є свобода індивіда у реалізації власних задумів і можливостей, вільна асоціативність, ціннісний плюралізм, різноманітність видів діяльності, толерантне ставлення до інших поглядів. Вираженням громадянського суспільства можуть виступати як інституціалізовані об'єднання, (неурядові організації), так і спонтанна самоорганізація (наприклад, акції громадянської непокори). Основою громадянського суспільства є громадянська солідарність – добровільне об'єднання індивідів, що самі по собі нічим не зобов'язані один одному, у вільні асоціації. Для такого типу солідарності характерні горизонтальні міжлюдські відносини або цілком добровільне підпорядкування самостійно визначеним пріоритетам. У межах цих організацій їхні члени самі визначають спільні для всіх правила поведінки.

З іншого боку, у своєму вільному саморозвитку індивід не повинен обмежувати права та свободи інших індивідів, порушувати загальні правила суспільного життя, закріплені в законах, що виражають суспільний договір. Забезпечення соціального порядку, заснованого на дотриманні законів, покладається на державу, яка згідно

з ліберальною теорією є відокремленим від суспільства носієм суверенної влади. Ця влада має застосовуватися для інтеграції та захисту суспільства в цілому, ефективної організації й мобілізації ресурсів, примушення громадян до дотримання чинних законів [14]. Отож держава є найвищою сферою виявлення політичної влади.

Характерною рисою міжлюдської взаємодії в органах державної влади, а значною мірою – і у відносинах між громадянином та державою є адміністративно-казенна солідарність – тип недобровільної солідарності з вертикальними зв'язками та правилами поведінки, які визначаються вищими керівними інстанціями і яких слід суворо дотримуватися.

Відносини між державою (сферою влади) та громадянським суспільством (сферою свободи) є динамічними. Держава неодмінно прагне піддавати якомога більшій регламентації усі сфери суспільного життя, обмежувати контроль суспільства за діями її керівників, а подекуди й підмінювати громадянську солідарність адміністративно-казенною (як це мало місце в СРСР). «Будь-яка людина, що має владу, схильна зловживати нею», – відзначав французький ліберальний політичний мислитель Ш.-Л. Монтеск'є [6: 137]. Громадянське суспільство, зі свого боку, прагне розширити сфери свободи індивідів, обмежити регламентації їх діяльності з боку органів державної влади. Асоціації громадянського суспільства є дієвими засобами відстоювання інтересів громадян перед державою, їх контролю за діяльністю можновладців.

Водночас громадянське суспільство потребує наявності держави як ефективного апарату для мобілізації ресурсів у випадку загрози суспільному існуванню, забезпечення порядку, заснованого на законі. Як зазначав Дж. Локк, «де немає закону, там немає і свободи» [4: 159], а отже, немає умов мирного співіснування різних сегментів розшарованого суспільства. «Лише держава з її силою здатна спрямувати сили та волі великої кількості егоїстів, втримати їх від руйнувань та зіткнень між собою», – писав І. Кант [1: 285].

Так само й держава потребує постійного контролю з боку громадянського суспільства, адже безконтрольність призводить до майже цілковитої закритості державного апарату, зростання непрофесіоналізму та корупції, що з часом може призвести до серйозної кризи та розпаду всієї системи управління.

Отже, згідно з ліберальним політичним світоглядом, держава та громадянське суспільство перебувають у постійному конфлікті, однак по-

требують співіснування та ефективної діяльності один одного.

Характер відносин між державою та громадянським суспільством досить часто несталий. Залежно від того, чи ефективно відбувається діалог між цільми сферами суспільної мегасистеми, чи вони відкриті одна до одної, чи відчувають вони взаємну відповідальність за гармонійний розвиток суспільства загалом і суспільного блага, перехід від одного типу відносин до іншого може відбуватися в антагоністичний чи мирний спосіб, призводити до розбрату чи консолідації суспільства на новій основі.

Як зазначалося, методологічною базою цієї статті є і синергетичний підхід. Він був розроблений і вперше застосований у природничих науках бельгійським ученим І. Пригожином, однак сьогодні уже поширюється і в аналізі суспільних, в тому числі й політичних, процесів. Синергетика – наука про складні самоорганізовані системи, які відкриті до зовнішнього середовища і елементи яких перебувають у динамічній взаємодії між собою. Впорядковані системи, що складаються з живих елементів, виникають з хаосу внаслідок самоорганізації. У праці «Порядок з хаосу» І. Пригожин та І. Стенгерс наводять приклади такої самоорганізації у тваринному та соціальному світах. Усередині таких систем постійно діють дві тенденції – хаотизації та впорядкування. Взагалі засновники синергетики відзначають подвійну природу хаосу: з одного боку, він руйнівний для складних самоорганізованих систем, чутливих до зміни поведінки окремих їхніх елементів, з іншого – хаос виступає як конструктивне начало, що може вивести систему на новий рівень функціонування внаслідок переорганізації її елементів.

Хаотична тенденція виникає внаслідок флуктуацій (коливань, відхилень) у поведінці окремих елементів системи, що суперечать злагодженій діяльності системи в цілому. Флуктуації мікрорівня (у суспільстві прикладом таких флуктуацій буває зміна поведінки одного індивіда) можуть призвести до флуктуацій на макрорівні (зміна поведінки окремої суспільної верстви тощо).

Флуктуації можуть послаблюватися й не чинити визначального впливу на поведінку системи, якщо сфера, де вони поширені, має ефективні канали зв'язку з іншими областями системи. Тоді система здатна надати адекватну відповідь на флуктуації і характер взаємодії між її підсистемами суттєво не змінюватиметься. І. Пригожин та І. Стенгерс відзначають, що якщо в суспільстві налагоджено ефективний зв'язок між різними сферами суспільного життя та між різ-

ними суспільними сегментами, то розвиток такого суспільства буде стабільним [7].

Якщо ж між елементами системи немає ефективної взаємодії або система структурно нестійка (нездатна адаптувати елементи, що надходять із зовнішнього середовища), флуктуації починають підсилюватися за принципом позитивного зворотного зв'язку. Зміни у функціонуванні системи стають невідворотними. У цьому випадку система приходиться до точки біфуркації – моменту суттєвої її зміни, коли стає неможливим передбачити характер подальшої її реорганізації на нову систему (чи нові системи). При цьому важливо відзначити, що нова система не може бути тотожна попередній.

У момент біфуркації існує декілька варіантів подальшого розвитку системи. Це спричинено тяжінням її елементів до різних атракторів – станів, до яких усі елементи прагнуть еволюціонувати (так, наприклад, для суспільства чи окремої його підсистеми як атрактор виступає образ бажаного майбутнього). Подальший вибір шляху розвитку системи є, по суті, вибором одного з можливих атракторів [2: 9–11].

Ліберальний підхід до аналізу суспільних відносин є значною мірою сумісним з синергетичною методологією, адже обидві теорії визнають таке:

- суспільство як єдине ціле постає внаслідок самоорганізації і є системою, значною мірою відкритою до новацій;
- спонтанний саморозвиток одного чи декількох елементів суспільної системи може призвести до зміни її розвитку в цілому;
- суспільний прогрес є поліваріантним, індетермінованим;
- хаос може відігравати не лише деструктивну, а й креативну роль (з погляду ліберальної теорії сферою креативного хаосу є громадянське суспільство).

Ліберальний світогляд заперечує тотальне втручання держави в усі сфери суспільного життя, яке може призвести до обмеження свободи і штучного стримування творчих можливостей окремих індивідів, розвитку суспільства в цілому. З точки зору синергетичної теорії в управлінні складною самоорганізованою системою не варто намагатися свавільно впливати на хід процесів, що в ній відбуваються, особливо якщо ці процеси є незворотними. Необхідно лише спрямовувати їх у найконструктивнішому напрямку, діючи на локальні ділянки, вплив на які спричинить найбільший ефект.

Перш ніж аналізувати «помаранчеву революцію» з позиції ліберального та синергетичного

підходу, важливо відзначити неефективність взаємодії сфер влади та свободи впродовж тривалого часу, що передувало президентським виборам 2004 р. Після 1991 р. в Україні, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, не відбулося докорінної трансформації владної системи. Посткомуністична еліта значною мірою запозичила методи правління радянського часу (непрозорість прийняття рішень, закритість для контролю громадськості, протидія становленню рівноправної політичної та економічної конкуренції) і водночас виявилася нездатною легітимізувати такий стан речей [8: 18]. Щодо інституцій громадянського суспільства, то політичне керівництво часто перешкоджало становленню та повноцінній діяльності впливових громадських організацій, що могли б здійснювати ефективний контроль за його діями, або ж формувало такі інституції під своїм патронатом.

У 2004 р. такі дії влади вже не були адекватними стану суспільного розвитку в Україні. Впродовж кінця 1990-х – початку 2000-х рр. ліберальні по суті ідеї прав людини, конституціоналізму, партнерських відносин «громадянин – влада», громадянської гідності набули для значної кількості громадян реального змісту, а не суто декларативного характеру (важливо відзначити, що такі уявлення і прагнення можуть формуватися лише на мікрорівні суспільства) [9: 52]. У такій ситуації влада, що не забезпечувала ефективних каналів зв'язку між собою та громадянським суспільством, діяла не відповідно до стану і тенденцій суспільного розвитку, накопичувала проти себе протестний потенціал.

Таким чином, сфери влади і свободи в українському суспільстві тяжіли до різних атракторів: влада прагнула будь-що утримати існуючий стан речей (патерналістські відносини між державою та громадянським суспільством тощо), громадянське суспільство ж прагнуло емансипації від впливу влади.

Такий характер взаємодії між двома сферами складної системи мав призвести до наростання флуктуацій всередині системи. Їх вираженнями стали акції громадянської непокорності, що набули відчутної сили вже у 2001 р. (наприклад, акція «Україна без Кучми»). Відсутність згоди на діалог з боку влади підсилювала такі тенденції.

Згідно з синергетичною теорією поблизу точки біфуркації система в цілому надзвичайно чутлива до будь-яких флуктуацій. Останнім таким критичним кроком стала фальсифікація владою президентських виборів 2004 р.

«Помаранчева революція» по суті стала точкою біфуркації суспільного розвитку України –

різким протестом громадянського суспільства проти існуючої системи суспільних відносин. Свідченням того, що такі події були проявом громадянськості, було єднання на основі громадянської солідарності. Жителі різних міст і сіл України, які не знали одне одного, незалежно від свого статку, суспільного становища, мовної та релігійної приналежності, об'єдналися й підтримували одне одного задля відстоювання своїх громадянських прав, формування відносин громадян з владою на партнерській основі, а не задля отримання конкретних матеріальних благ [11: 36]. Метою їх єднання було здобуття рівних життєвих шансів і можливостей для кожного, а також протест проти влади, яка, по суті, порушила основне вираження суспільного договору – Конституцію.

На час масових виступів було невідомо, який напрям розвитку обере українське суспільство, адже криза могла розв'язатися і не в мирний спосіб (наприклад, силове придушення маніфестацій, як пропонували деякі представники тогочасної влади), однак постреволуційні суспільні відносини в Україні вже не могли утотожнюватися дореволюційним.

Після «помаранчевої революції» у суспільному розвитку України спостерігаються такі тенденції. Було послаблено тиск державної влади на вільні сфери суспільного життя, опозиційні засоби масової інформації, однак не розпочато конструктивного діалогу держави та громадянського суспільства, що характерно для ліберального суспільного порядку. Як відзначає Ю. Сурмін, відносини між державою та громадянським суспільством в Україні перейшли від патерналізму до тліючого антагонізму [10: 144]. Це пов'язано з недостатністю ефективних каналів зв'язку між даними сферами суспільного життя. Нові лідери не виявили розуміння важливості партнерства з громадянським суспільством, прагнули до непрозорого правління так само, як і їх попередники. З іншого боку, вони вже змушені частіше дослухатися до громадської думки у випадках, коли численна кількість громадян вдаються до акцій громадянської непокорності.

З іншого боку, актуалізувалися і проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. Вимоги громадян до влади виявляються насамперед через локальні мітинги, а не через стабільну співпрацю неурядових організацій з владними органами. На думку С. Куц, такий стан речей пов'язано з втратою в Україні традицій тривалої постійної та цілеспрямованої самодіяльної активності громадян на мікрорівні, низьким рівнем співпраці громадських організацій між

повинна забезпечити гнучкість соціально-економічної політики [6, 4].

Якщо міркувати про погляди членів ОУН (м) на зазначену проблематику, то вони теж зазнали змін після Другої світової війни. Поштовху демократизації надав, на нашу думку, О. Бойдуник. Його концепція «національного солідаризму» прийшла на зміну «націократії» М. Сціборського. Автор не відмовився від таких аспектів, як становий поділ суспільства, контроль держави над економічною та соціальною сферами, визнання пріоритету інтересів загалу над одиницею. Разом з тим він повністю погоджувався з потребою політичного плюралізму та участі партій у формуванні органів влади, впровадження демократичних прав громадян, реалізації принципу «стримувань і противаг» влади та ін. Устрій української держави, на думку О. Бойдуника, може бути лише «народовладним» [2, 10–11, 17]. Його концепція, по суті, стала основою нової програми ОУН (м) 1947 р. та була закріплена Ідеологічною конференцією 1948 р.

Ще один діяч-мельниківець Ю. Пундик згадував: досвід німецького і московського тоталітаризму призвів до того, що ОУН відкинула будь-які сумніви щодо форми влади. «Ми відкинули тоталітаризм і стали на позиції народоправства. Тому що влада повинна віддзеркалювати інтереси народу, а це можливо лише тоді, коли вона виходить з народу», – писав він. Проте,

зазначав Ю. Пундик, нація повинна бути готовою до демократії та її можливостей [18, 115–117].

Публіцист мав на увазі рівень політико-правової свідомості населення, основи розвитку громадянського суспільства з усіма можливими важелями впливу на владу, а також початок чітко розроблених процесів реформування економічної сфери, які б не допустили поляризації майнового становища суспільних груп. Значну увагу, на думку Ю. Пундика, необхідно також звернути на судову гілку влади, її максимальне унезалеження від виконавчої влади, але пам'ятати про важелі громадського контролю за роботою суддів. Для такої «підготовки» суспільства, вважав автор, доцільно у перехідний період (одразу після виходу з СРСР) встановити авторитарний режим з поступовим переходом (у міру готовності громадян) до традиційних європейських форм життя суспільства [18, 125].

Таким чином, Організація українських націоналістів пройшла етап еволюції від абсолютного заперечення демократії як принципів взаємодії елементів суспільного життя та способу формування влади до визнання останніх як «найменшого зла для суспільства». Втім, таке визнання має відбуватися з низкою застережень і врахуванням національних особливостей українців і традиційних ментально-психологічних проблем переходу від тоталітарного режиму СРСР до демократичного в майбутній незалежній державі.

1. Бандера С. До засад нашої визвольної політики // Перспективи Української Революції: Збірка творів / Репринтне вид.– Дрогобич: Відродження, 1998.– 656 с.
2. Бойдуник О. Дійсність і наші завдання.– Б.м., б.р., 1945.
3. Бояновський А. Основні фактори впливу на спроби зміни ідеологічних засад українського націоналізму в роки Другої світової війни // Альманах «Молода нація».– 1996.– № 4.– С. 59–63.
4. Бюлетень. Тільки для внутрішнього вжитку. Не призначений для масового поширення.– Б.м., б.р.– 14 с.
5. Горновий О. Про наш демократизм // Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ).– Ф. 13, спр. № 376, т. 7.
6. Камінський А. Соціальна програма нашого руху // Український самостійник.– 1960.– Ч. 7–8.– С. 4–7.
7. Кир Д. Вождь // Український націоналіст.– 1941.– 21 листопада.– С. 3–5.
8. Лист О. Горнового до друзів за кордоном // ДА СБУ.– Ф. 13, спр. № 376, т. 4.
9. Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929–1979) // Сучасність.– 1979.– № 4.– С. 52–62.
10. Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху.– Лондон, Мюнхен: Українська Визвольна Спілка, 1955.– 184 с.
11. Націоналізм та демократизм і лібералізм // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ).– Ф. 3833, оп. 1, спр. № 255.
12. П.П. За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі // ДА СБУ.– Ф. 13, спр. № 372.– Т. 11.
13. Панченко О. Держава, право і революція у визвольній концепції А. Камінського.– Гадяч: Гадяч, 2001.– 252 с.
14. Панченко О. Лев Ребет: нація і держава, демократія і право.– Гадяч: Гадяч, 2003.– 207 с.
15. Політичний вишкіл (1948 р.) // ДА СБУ.– Ф. 13, спр. № 372, т. 14.
16. Постанови третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р.; Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (червень 1950 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955: Збірка документів.– Без місця видання, 1955.– 371 с.
17. Про смігрантське середовище (1948 р.) // ДА СБУ.– Ф. 13, спр. 376.– Т. 62.
18. Пундик Ю. Питання влади // У полум'ї дружнього слова / Збірник вибраних статей.– Париж, 1983.– 439 с.
19. Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань / Упорядник О. Панченко.– Гадяч: Гадяч, 2003.– 569 с.
20. Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках.– К.: Унів. вид-во «Пульсар», 2002.– 519 с.
21. Світогляд українського революційного націоналізму //